

Tussen gloeilamp en transistor

Meisjes in de electrotechnische industrie
1940-1960

1 Inleiding

‘Nergens is zo sterk als hier in Nederland, de vrouwenarbeid meisjesarbeid gebleven’, zo stelde mevrouw Verwey-Jonker in 1951 in een rede bij de herdenking van het vijftigjarig bestaan van het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid. Dit gold ook voor fabrieksarbeid. Het percentage vrouwen dat vergeleken met mannen in de industrie werkte, was klein (13,1%), maar bestond overwegend uit jonge, ongehuwde krachten.¹ Men sprak van meisjes in de industrie, want jonge vrouwen waren ‘meisje’ totdat ze trouwden. Dat was vaak het einde van hun arbeidsbestaan.² In 1950 werkten er ongeveer 50.000 meisjes onder de achttien jaar in fabrieken.³ Fabrieksarbeid werd echter vooral als mannenwerk beschouwd. Vrouwen en meisjes werkten dan ook overwegend in industrietakken die traditioneel met de wereld van huishouding en verzorging in verband stonden: in de textiel- en kledingindustrie en de voedings- en genotsmiddelenindustrie.⁴ In de jaren twintig en in de periode vlak na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde zich daarnaast een nieuwe bedrijfstak met veel jonge vrouwen als arbeidskrachten: de electrotechnische industrie.⁵ Over de fabrieksmeisjes uit deze sector gaat het in dit artikel.

In de eerste helft van 1988 benaderden wij ex-fabrieksmeisjes van de Philipsfabrieken in Eindhoven. Als resultaat daarvan interviewden we 32 vrouwen die in de periode 1909-1967 fabrieksarbeid verrichtten. Het merendeel van de vrouwen (27) werkte tussen 1940 en 1960 bij Philips. Op deze groep concentreren we ons hier. Van deze 27 respondenten hebben er zes in de oorlogsjaren bij Philips in de produktie gewerkt, waarvan vier ook al voor de oorlog. De andere respondenten waren naoorlogse fabrieksmeisjes, die aangetrokken werden in de periode van sterke groei en uitbouw van de electro-

technische industrie in de late jaren veertig en de jaren vijftig.⁶

In ons onderzoek waren we geïnteresseerd in de ervaringen van de meisjes op de werkvloer. Er is niet zoveel onderzoek verricht naar deze kant van het industriële bestaan, terwijl er wel opvattingen en (voor)oordelen over de ronde deden en doen. In onze tijd zien we die vooral uitgewerkt in verhalen en televisieprogramma's.⁷ In deze fictieve realiteiten worden ideeën over fabrieksmeisjes tot uitdrukking gebracht die blijkbaar nog steeds boeien. Die ideeën betreffen met name de vrouwelijke identiteit van de meisjes in relatie tot de aard van het werk dat ze in de fabriek doen, de relaties met mannen in en buiten de fabriek en de eigen stijl die ze als groep ontwikkelen. De fascinatie voor deze kanten van het fabrieksbestaan lijkt te maken te hebben met spanningsvelden die men voorheen vanuit morele afkeuring aan de orde stelde: de monotonie en 'onvrouwelijkheid' van het werk die afbreuk zouden doen aan de juiste ontwikkeling van de meisjes, de indringende confrontatie met seksualiteit die de zedelijkheid zou bedreigen en de specifieke levensstijl die vooral door materialisme en hedonisme zou zijn gekenmerkt.⁸

Onze belangstelling voor de ervaringen van jonge vrouwen in fabrieken werd des te meer gestimuleerd toen we constateerden dat veel meisjes voor en vlak na de oorlog de fabriek prefereerden boven andere voor de hand liggende werkkringen, met name in de huishouding. Ver voor de Tweede Wereldoorlog leidde dit al tot de zogenaamde 'dienstbodenquaestie'.⁹ Het tekort aan dienstmeisjes ontstond met name in steden en streken waar de industrie sterk in opmars was. Ook in de vijftiger jaren speelde dit nog, zoals moge blijken uit het volgende citaat uit het *Bronnenboek* van een groot onderzoek naar de 'massajeugd':

Meisjes gaan zelden in huishoudelijke betrekkingen en dan nog alleen als kinderverzorgster. Bij de suggestie om dienstbode of dagmeisje te worden, lachte men de clubleidster uit: 'Wie wordt er nu dienstbode?' 'Mijn kinderen hoeven het vuil van een ander niet op te knappen', zegt een moeder. Wij hebben echter de indruk, dat het niet alleen dit sociale stigma is en de minder prettige ervaring, die moeder opdeed, die de meisjes van huishoudelijke betrekkingen weerhouden. Van meer belang is het hogere loon en de meerdere vrije tijd op fabriek en atelier, en vooral ook de gezelligheid, die voortspruit uit de omgang met milieugenoten.¹⁰

In dit artikel gaan we aan de hand van onze interviews in op de

beweegredenen van jonge meisjes om in de (electrotechnische) industrie te gaan werken en op het dagelijkse reilen en zeilen van het fabrieksbestaan. Daarbij zijn we met name geïnteresseerd in de wijze van (collectieve) definiëring en vormgeving van de geslachtelijkheid in alledaagse fabriekssituaties. Alvorens onze bevindingen te presenteren richten we ons eerst op enkele theoretische noties en onderzoeksresultaten van andere auteurs, die mede onze blikrichting bepaalden.

2 Een vrouwelijke werkvloercultuur?

De notie werkvloercultuur is overwegend gebruikt ter aanduiding van de (informele) activiteiten van en de onderlinge verhoudingen tussen mannen in bedrijven. Vooral de ideeën van Paul Willis zijn op dit punt invloedrijk. Willis stelt, toegespitst op mannen uit de arbeidersklasse:

Although distinctions must be made for region and occupation, the absolutely central thing about working-class culture of the shop floor is however, that, despite of the dispossession, despite the bad conditions, despite the external directions, despite the subjective ravages, people do look for meaning, they do impose frameworks, they do seek enjoyment in activity, they do exercise their abilities. They repossess symbolically and really, aspects of their experience and capacities. They do paradoxically, thread through the dead experience of working a living culture which isn't simply a reflex of defeat.¹⁴

Vanuit dit begrip van werkvloercultuur analyseert Willis vervolgens de elementen van deze cultuur zoals die vorm krijgen in het dagelijks leven van fabrieksarbeiders. Daarbij is 'mannelijkheid' een centrale betekenis. Het ruwe en harde karakter van het werk, de noodzakelijke vaardigheden in relatie tot vakmanschap en de vaak seksueel geconnoteerde grappenmakerij, gekoppeld aan het besef het geld te verdienen voor vrouw en kinderen vormen samen het mannelijke in de werkvloercultuur. In *Learning to Labour* werkt Willis dit idee uit in onderzoek naar de ontwikkeling van een masculiene identiteit bij jongens uit de arbeidersklasse. Hun anti-schoolcultuur refereert aan de werkvloercultuur van mannelijke arbeiders. Het 'masculine chauvinism' van de jongens preludeert op deze cultuur, die ook hun toekomstige manier zal zijn om te proberen meer informele controle

te krijgen over hun arbeidssituatie.¹²

Alhoewel Willis het begrip werkvloercultuur gebruikt in verband met mannelijkheid en de constructie van mannelijke identiteit lijkt ons er niets op tegen het begrip ook voor onderzoek naar vrouwen en meisjes op de werkplek te gebruiken. In haar boek *Girls, Wives, Factory Lives* doet Anna Pollert verslag van haar onderzoeksbevindingen rond de werkvloercultuur van vrouwen in de tabaksindustrie.¹³ Middels participerende observatie en gesprekken met vrouwen en meisjes komt ze tot de conclusie dat er sprake is van een eigen werkvloercultuur in wisselwerking met de belasting van het dagelijkse fabriekswerk. Die cultuur krijgt vooral vorm in het kletsen over privé-zaken, het giechelen en het scheppen van een groepssolidariteit en onderlinge vriendschap. Zo verwerkelijkt zich een (collectieve) geslachtelijke en seksuele identiteit. Pollert formuleert dat zo:

Workplace confidence and sexual confidence, in the sense of a more independent and active 'femininity' develop hand in hand.¹⁴

Toch is Pollerts uiteindelijke visie op de werkvloercultuur van fabrieksmeisjes niet bepaald door een waardering voor en interesse in die cultuur zelf. Dat komt doordat zij het fabrieksleven overwegend bestudeert vanuit de invalshoek van disciplineren en onderschikking van vrouwen door mannen (chefs en fabrieksbazen) aan het fabrieksbestel. De werkvloercultuur van de fabrieksarbeidsters is hiertegen een relatief ongevaarlijke vorm van verzet. Eigenlijk meent Pollert zelfs dat de term verzet al teveel betekenis verleent aan de werkvloercultuur. Volgens haar is hier slechts sprake van 'shopfloorstyle', een symbolische vorm van weerstand bieden: 'shopfloorculture without shopfloororganization'.¹⁵

Pollerts benadering van de werkvloercultuur van vrouwen en meisjes in fabrieken is een vorm van reductionisme. Ten onrechte ziet ze de dagelijkse leefstijl van fabrieksmeisjes en de neerslag daarvan alleen maar in termen van discipline en verzet, begrippen die door haar geplaatst worden in het kader van een specifieke opvatting over (effectieve) politiek. Dat verhindert een andere kijk op een vrouwelijke werkvloercultuur, waarin het op de eerste plaats gaat om inzicht in de manieren waarop de betrokkenen zelf hun situatie beleefden en daaraan praktisch vorm gaven. Als niet alleen een politieke beoordeling in termen van effectief verzet tot leidraad genomen wordt, ontstaat er een genuanceerde kijk op het (soms contra-

dictoire) karakter van betekenisverleningen en vormgevingen van vrouwelijkheid in en door de werkvloercultuur. Dat levert meer inzicht in de wijze waarop fabrieksmeisjes omgaan met de dagelijkse machtsuitoefening in de fabriek, waarbij het hen niet zozeer te doen is om het omverwerpen van bestaande verhoudingen, maar veeleer om het leefbaar houden ervan.¹⁶

3 Plezier, identiteit en de werkvloer

In haar verslag van een interviewonderzoek onder 35 vrouwen die werkten in fabrieken en ateliers en 30 vrouwen die ander werk deden in de periode 1945 tot 1965 in het zuiden van Nederland concludeert Brigitte Lenz het volgende:

Wat opvalt bij de respondenten die werkzaam zijn geweest in een confectieatelier of fabriek, is hun enthousiasme over de samenwerking met andere meisjes. Ondanks de lange werkweken en de dikwijls eentonige werkzaamheden, kijken de meeste vrouwen zeer tevreden op die periode in hun leven terug. Het onderlinge plezier en de vriendschappen waren waarschijnlijk een welkome afwisseling in de eentonigheid van een hardwerkend bestaan.

Een dergelijk enthousiasme viel bij de tweede groep vrouwen minder te bespeuren. Met name huisnaaisters, dienstmeisjes en meisjes die als hulp in de huishouding werkten, hadden via hun werk niet zo vanzelfsprekend contact met veel leeftijdgenoten.¹⁷

Lenz wijst zo, niet zonder een ondertoon van verwondering, op het belang van de cultuur van de werkplek voor het leefbaar houden van het fabrieksbestaan. Zij ziet deze cultuur vooral vorm krijgen in de onderlinge relaties tussen de meisjes. Ons brengt dit op een eerste aandachtspunt voor de analyse van onze interviews. Hoe zijn in de werkvloercultuur van fabrieksmeisjes de verhoudingen met leeftijdgenoten en welke geslachtelijke connotaties krijgen hierin vorm?

Centraal in het onderzoek van Lenz stond de vraag naar de betekenis van het werk voor de ontwikkeling van een seksuele identiteit. Zij probeerde na te gaan of de these die Diana Gittins voor de periode 1900-1930 had ontwikkeld ook voor haar populatie kon gelden. Gittins had namelijk geconstateerd dat de contacten van vrouwen en meisjes met elkaar in werksituaties effecten hadden op hun huwelijksleven, in die zin dat deze contacten kennis opleverden over ge-

boortebeperving en voorbehoedsmiddelen en tot toepassing hiervan leidden.¹⁸ Om deze hypothese te kunnen verifiëren werkte Lenz met de twee hierboven al genoemde groepen: meisjes in fabrieken en ateliers, en meisjes met andere werkkringen, die veel minder tot geen contacten met andere meisjes en vrouwen als medearbeidsters inhielden. Met alle voorzichtigheid die past bij een onderzoek met een kleine steekproef komt Lenz tot de conclusie dat Gittins' these ook voor haar groepen vrouwen heel plausibel lijkt. De fabrieksmeisjes praatten onderling meer over vriendjes, trouwen en kinderen krijgen dan de andere groep meisjes en noemden leeftijdgenoten vaker als bron van informatie over voorbehoedsmiddelen.¹⁹

Interessant is in dit opzicht ook het werk van Kathy Peiss, die studie deed onder werkende meisjes in New York rond de eeuwwisseling. Zij wijst op de samenhang van de cultuur van de werkplek en die van het uitgaansleven. Zowel op de werkplek als op de dansvloer ontwikkelde zich de seksuele stijl van werkende meisjes. Omgang met mannen, veel gesprekken over seksuele aangelegenheden, grapjes en grootspraak rond het seksuele brachten een bepaalde identiteit in het spel. Volgens Peiss verschoof de traditionele invulling van vrouwelijkheid in relatie tot seksualiteit naar een nieuwe invulling.²⁰

In aansluiting hierop stellen wij ons de vraag wat er op de werkvloer aan aspecten van seksualiteit aan de orde was en hoe hierin een vrouwelijke seksuele identiteit vorm kreeg.

4 Fabrieksmeisjes in de electrotechnische industrie

De ex-fabrieksmeisjes die hier onze onderzoeksgroep vormen komen overwegend uit katholieke gezinnen met veel kinderen. De vaders van de meeste fabrieksmeisjes verrichtten geschoolde of ongeschoolde handarbeid. Van de moeders is niet in alle gevallen bekend wat hun beroep was. De meeste fabrieksmeisjes maken melding van fabrieksarbeid of dienstbode-zijn. Het merendeel van de moeders werkte na hun huwelijk niet meer buitenshuis.

Onze respondenten kwamen meestal tussen hun 14e en hun 16e jaar bij Philips in dienst. De meesten hadden daarvoor, naast de lagere school, één of meer jaren huishoudonderwijs gevolgd en soms al wat werkervaring opgedaan in fabrieken, ateliers of als dienstmeisje in de huishouding.²¹ Voor vele fabrieksmeisjes van toen gold dat zij naast de arbeidsuren in de fabriek ook thuis nog mee moesten

werken in de huishouding. De gezinnen waren groot en het was een uitzondering als een meisje thuis geen taken had. Sommige respondenten hadden naast het fabriekswerk ook nog andere betaalde nevenactiviteiten, bijvoorbeeld het naaien van kleding. Veel vrije tijd was er derhalve niet. In de tijd die er overschoot werd aan sport gedaan en men ging uit. Sommige respondenten waren aangesloten bij jeugdclubs en vele naoorlogse fabrieksmeisjes waren in of buiten werktijd betrokken bij cursus- en vormingswerk.

De meeste fabrieksmeisjes werkten in de lampenproductie: gloeilampen, radiolampen en in de loop van de jaren vijftig televisielampen. Anderen maakten radio- of televisie-onderdelen of andere electronica-elementen. Het werk was veelal montagewerk maar sommige meisjes deden ook controle- en stelwerk of pakten producten in. Kenmerkend voor bijna al dat werk was wel dat het handmatig routinewerk was, dat echter vaak ook precisie vereiste. Het werd beschouwd als ongeschoold werk, al moesten verschillende produktiehandelingen door oefening geleerd worden.

Het fabriekswerk, zo vertelde een aantal fabrieksmeisjes, was veelal naar sekse gescheiden. Vooral het werk waar veel kracht bij nodig was werd door mannen verricht. Vrouwen deden het fijnere werk.

Bij de meeste produktiewerkzaamheden zaten de fabrieksmeisjes op één plaats en verrichtten ze de hele dag dezelfde handelingen. Het werk gebeurde onder druk omdat de produktienorm gehaald moest worden. Zodoende werd er hard gewerkt en de werkweek was lang: maandag tot en met vrijdag van half acht tot vijf uur en zaterdagmorgen van half acht tot één uur. De middagpauze duurde één uur en een kwartier en de fabrieksmeisjes hadden twee keer per dag een korte pauze van tien minuten.

Geld verdienen was een belangrijk motief om te gaan werken. De inkomsten die door het merendeel van de fabrieksmeisjes thuis werden afgedragen waren een welkome aanvulling op het (meestal) geringe gezinsinkomen. Bovendien had Philips als werkgever een goede naam in Eindhoven en omgeving. Philips bood een goed salaris, gunstige werktijden, goede sociale voorzieningen en over het algemeen was het werk er schoon.

Toch speelden ook andere motieven een belangrijke rol bij de voorkeur voor Philips als werkgever. Zo bracht een aantal vrouwen naar voren dat vriendinnen hen enthousiast hadden gemaakt voor Philips. Sinds de oprichting in 1891 van het Philipsconcern werkten

grote aantallen meisjes in de Eindhovense fabrieken. Dit bood aan de nieuwkomers het vooruitzicht om te kunnen werken tussen leeftijdgenoten van dezelfde sekse. Dit was een belangrijk voordeel in vergelijking met andere werkgevers in Eindhoven of omgeving. Zo vertelde een respondente dat ze, voordat ze bij Philips terecht kwam, op een confectieatelier voor dames- en herenkleding werkte. Dit beviel haar niet omdat ze voornamelijk met mannelijke collega's moest werken.

Maar op een gegeven moment, ja de vriendinnen hoor je praten en het werd daar een beetje saai, het waren eigenlijk allemaal oudere mannen en zo, en ik had het er eigenlijk niet zo naar mijn zin. En toen zei ik: 'Mama mag ik niet naar Philips?' Want mijn vriendinnen hadden het daar allemaal over, meisjes bij sporten. Want ik heb altijd gehandbald. Die hadden altijd zo'n lol. En ik zat eigenlijk altijd bij die oude mannen en het begon te vervelen. En ik wou dus naar Philips toe. Maar daar wou ze niks van weten. Nee, dat paste niet voor een meisje. Werd je eigenlijk een fabrieksmeid en weet ik wat. En ik heb toch wel zo lang gezeurd totdat ik mocht gaan.

Zo vertelde een groot aantal vrouwen over vriendinnen die al bij Philips werkten waardoor zijzelf ook enthousiast werden.

In Eindhoven en omgeving werkten veel mensen bij het Philips-concern. Vaak was al een aantal familie- of gezinsleden bij Philips aan de slag zodat de stap naar de fabriek gemakkelijk genomen kon worden. Oudere zussen kwamen thuis met hun verhalen over het werk of ze namen vriendinnen mee naar huis die ze hadden leren kennen op het werk. Zo verging het ook ongeveer deze respondente:

En toen werkte mijn oudste zusje al bij Philips en die had het daar zo naar de zin. En dat trok mij eigenlijk wel. (...) Maar doordat zij is gaan werken, dat was voor mij natuurlijk ook heel verleidelijk. En zij verdiende centen. Dat was natuurlijk ook een hele toestand. Want daar werden mijn ouders ook beter van. (...) Dat vond ik wel interessant eigenlijk. Ik zag haar iedere morgen naar Philips gaan. En dan kwam ze met verhalen thuis. Want ze zat dus met meisjes. En dat was best gezellig natuurlijk.

Zo was het perspectief om te kunnen werken tussen leeftijd- en seksegenoten voor veel meisjes een argument om de stap naar Philips te doen.

Er zijn in onze onderzoeksresultaten zeker ook verhalen te vinden

van meisjes die ontevreden waren over hun arbeid in de Philips-fabrieken. Ze konden de werkdruk niet aan, werden door hun ouders gedwongen om te gaan werken of ze hadden te maken met weinig loyale collega's waardoor ze elke vorm van aansluiting misten. Dit in combinatie met onvriendelijke leiding maakte de fabriekstijd dan tot een zeer onaangename periode. Toch vormden deze ervaringen niet het overheersende beeld. Het overgrote deel van de ex-fabrieksmeisjes vertelde met enthousiasme over hun arbeidsverleden.²² Veelal niet omdat het werk nu zo bevredigend gevonden werd, maar omdat er een omgeving en een sfeer waren waaraan je plezier kon ontlennen. Een respondente hierover:

Je was ongeschoold, dus je kreeg ook ongeschoold werk. En dat is dus meestal geestdodend. Dom werk, o zo dom. Dat werk dat ik later deed met mijn vriendin, dat was nog dommer. Ja maar ik had het goed naar mijn zin. Ik had de tachtig eenheden onder de knie en het ging prima.

Naast de bevrediging van het kunnen voldoen aan de produktienorm waren het vooral de contacten op de werkvloer die de tevredenheid voortbrachten:

Ja, we hadden het met die meiden gezellig onder mekaar. En ja, ik denk dat ge dan ook het werk leuk vindt,

vertelde iemand. En een ander merkte op:

Ja, ik had wel plezier. Maar dat kreeg je door de mensen onderling. Daar had je plezier mee. Maar het werk? Nee.

De dagelijkse contacten op de werkvloer, met name de omgang met andere meisjes, waren zo doorslaggevend voor het werkplezier.

6 Vrouwelijkheid op de werkvloer

Het gevoel ergens bij te horen, onderdeel te zijn van een groter verband vormde de grondslag voor de werkvloercultuur van de fabrieksmeisjes. Kenmerkend hiervoor was de verbondenheid met elkaar, de betrokkenheid en onderlinge steun. Dit uitte zich in allerlei vormen zoals het gezamenlijk zingen tijdens het werk, het samen lol maken, kattekwaad uithalen en de slappe lach krijgen en het uitwisselen van

persoonlijke ervaringen. Vaste rituelen zoals tracteren bij verjaardagen, roken in de toiletten, naar elkaar zwaaien als je favoriete plaatje op de radio werd gedraaid, gaven vorm aan het onderlinge contact op de werkplek.

Het gevoel erbij te horen was belangrijk. Een gedeelde activiteit zoals stiekem roken gaf dat gevoel:

En ik was toen net in die tijd ook aan het roken. Oh, oh, dat was wat, want bij ons thuis rookte niemand, alleen ik. (...) Nou en dan was, om half tien hadden we pauze en dan mochten we gaan roken. Nou dat vond ik gewoon geweldig. Stoer doen, dan hoorde je erbij. Ja, dat was in die tijd voor mij ook heel belangrijk, om erbij te horen. Om bij een grote club te horen waar ge gewoon gezelligheid had en van allerhande streken werden uitgehaald.

Roken en stoer doen waren een inbreuk op het traditionele beeld van vrouwelijkheid. Tegelijk gaf dit gedrag het gevoel niet langer kind te zijn, maar zèlf dingen te kunnen bepalen.

Samen katekwaad uithalen was een manier om de eentonigheid van het werk te doorbreken. Zo spraken sommige fabrieksmeisjes af met een vriendin in het waslokaal om 'er even uit te zijn' en samen lol te maken. In het waslokaal konden de fabrieksmeisjes zich omkleden voordat ze aan het werk gingen. Het was verplicht om tijdens het werk een schort te dragen. Als een fabrieksmeisje even weg was naar het waslokaal bijvoorbeeld bood dit de mogelijkheid om een geintje uit te halen.

En dan deden we ook wel eens ooit, allemaal jonge meiden hoor, er waren er toch verscheidene die jonger waren als ik die daar zaten. En dan waren die ooit weg, pauze houden in de wc of iets dergelijks. Dan hadden we een kan aceton, die hadden we toch genoeg, en dan op de stoel gooien weet je wel. Nou daar zagen ze niks van hoor. Maar dan kwamen ze terug, gingen ze op die stoel zitten enne danne, dat is ijskoud he?

Om wat leven in de brouwerij te brengen werd er veel gezongen tijdens het werk. Soms zat de hele afdeling te zingen. De liedjes die je die tijd op de radio hoorde waren erg populair onder de fabrieksmeisjes. Iemand vertelde dat ze op de radioafdeling werkte en daar één van de radio's gebruikte die in het productieproces op de lopende band passeerden, om naar haar favoriete nummer te luiste-

ren. Bij 'Truly Fair' van Guy Mitchel zette ze dan stiekem die radio aan.

Maar in de Philipsfabriek zelf werd van tijd tot tijd ook voor muziek tijdens het werk gezorgd. Zo vertelde een vrouw wier zus ook bij Philips werkte het volgende:

En als we tijdens het werk een plaat hoorden, want er werd muziek gedraaid tijdens het werk. Dan hoorden wij een plaatje dat wij in het gezin heel mooi vonden, dan stond ik van de gipsmolen op. En ons T. die stond op en dan zwaaiden we een keer naar mekaar. Want dan hoorden we dezelfde muziek.

Niet alle muziek was echter toegestaan. De leiding op het fabriekskantoor hield hierop toezicht. Een vrouw vertelde hierover het volgende:

Dat weet ik nog wel toen was die plaat van Bill Haley 'Rock around the clock'. En als dat kwam dan zetten ze de radio af, want dan werden die meiden allemaal wild. Eerlijk! Dan ging hij af. Ja. Dan zaten ze te wippen en te doen en nee, dan ging hij af. En als de plaat afgelopen was, dan ging hij weer aan. Dat vonden ze natuurlijk niks. Want dan gilden ze: 'Radio aan, radio aan'. Maar dan stoorden ze zich er niet aan. Op kantoor die regelden dat (het fabriekskantoor).

Muziek gaf ook nog de mogelijkheid om met z'n allen rebellie te plegen tegen een baas die niet erg geliefd was. Een vrouw vertelde dat op haar afdeling de leiding vrij streng was. De baas trok fel van leer als je iets niet goed had gedaan. De onderlinge verbondenheid werd hierdoor echter alleen maar sterker.

En dat was dan op die afdeling, dan begonnen ze te zingen. En dan zwol dat aan he? Die hele afdeling kun je je voorstellen? Honderden grieten die zongen dan he? Vrouwen of meiskes, kei en keihard. En dan riep die baas, die kon dat niet hebben, waarom dan niet, dat begrijp ik nog niet, die riep dan: 'Koppen dicht!' Zo ging dat hoor. En dan stond hij voor bij de eerste rijen: dus die hielden stil. Want die pasten er wel voor om door te gaan. Maar achter op die afdeling wat hij niet zag, daar zaten ze dan heel hard te zingen. Hij was maar heel klein van stuk en dan liep hij naar achteren toe. En ondertussen begonnen ze voor weer. En dan zwol dat weer aan naar achteren en dan voor. Nou dan liep die man op en neer van voor naar achteren. En dan was hij kwaad! En dan stond hij daar en dan was hij helemaal onder de spug zo kwaad was hij. En dan kon hij dat niet aan. Dat kon hij niet

hanteren. Want wat waren wij machtig. Met z'n allen tegen dat kleine baasje. En het was anoniem. Hij kon niemand opschrijven, want zo gauw hij keek, zong je niet.

De steun onderling uitte zich in uiteenlopende zaken. Als er conflicten waren op het werk of als een meisje het werktempo niet bij kon houden steunden de fabrieksmeisjes elkaar. Er werd onderling één lijn getrokken als een meisje bestraffend werd toegesproken door de leiding en gezamenlijk keerden de fabrieksmeisjes zich tegen deze 'vervelende baas'.

De fabrieksmeisjes hadden over het algemeen op het werk één vaste vriendin of ze sloten zich aan bij een vast clubje van leeftijd- en seksegenoten. Er werd veel gepraat onderling: 'meidenpraat' en 'meidenklets' volgens verschillende respondenten. Anderen vertelden dat ze met vriendinnen zaken over thuis bespraken, maar vooral ook over uitgaan en contacten met jongens. Seksuele aangelegenheden lagen op een grensvlak. Enerzijds was het praten erover taboe. Anderzijds vertelden verschillende respondenten dat ze van alles over seksualiteit hoorden van hun vriendinnen.

Met vriendinnen werd opgetrokken tijdens de pauzes maar ook in de vrije tijd, thuis, op clubs en in het vormingswerk, en natuurlijk bij het uitgaan in het weekend. De straat op, de stad in, flaneren in het stadspark en gaan dansen, dat alles was onmogelijk zonder gezelschap van een of meer vriendinnen. Het waren niet altijd vriendinnen uit de fabriek waarmee dit ondernomen werd, maar toch was de werkplek een belangrijk uitgangspunt bij het onderhouden van vriendschapsrelaties.²³

De omgangscultuur van de fabrieksmeisjes versterkte niet alleen de onderlinge band maar betekende ook een collectieve uitwerking van een identiteit. Door middel van een bepaalde stijl in kleding, haardracht en make-up lieten de fabrieksmeisjes niet alleen zien dat ze een onderdeel vormden van deze specifieke groep, maar ook dat die groep vrouwelijk was. Zo werd al experimenterend de betekenis van vrouwelijkheid vormgegeven. Menige nieuwkomer spiegelde zich aan haar al iets langer werkende seksegenoten op de werkvloer. Een vrouw die bij Philips was komen werken op haar vijftiende vertelde dat de fabrieksmeisjes al 'ver volwassen' waren in haar ogen. Een ander benadrukte dat ze nog 'een beetje groen' was in vergelijking met de meisjes die er al langer werkten. Dit andere type meisje vormde een uitdaging en een mogelijkheid om ook zo te worden door

zichzelf een nieuwe identiteit aan te meten.

Ik voelde mij net een echt schoolkind. Er zaten meisjes die hadden al geblondeerde haren en die waren ontzettend opgemaakt en hoge hakken. En nou ja dat was bij ons thuis niet. Wij werden gewoon geknipt. En platte schoentjes aan en een plooirokje met een bloesje en een jasje erop en een blazertje. En als ik dat dan zag. Dat vond ik iets geweldigs. Oh mens moet toch eens kijken. (...) Ik keek daar tegen aan ja. Want ik kan me nog goed herinneren dat ik stiekem mijn lippen stifte, want mijn vader hield daar ook niet van. Die vond dat verschrikkelijk dat opmaken en al die toestanden. Daar moest hij allemaal niks van hebben. Dus dan deed je dat toch. Stiekem he? Dan kocht je lippenstift van je tractement wat je dan kreeg. En dat ging je voordat je thuis kwam er weer afpoetsen.

De experimenten met het uiterlijk werden door het ouderlijk milieu niet altijd gewaardeerd. Een echte confrontatie met de ouders aangaan durfden de meesten niet en het experiment bleef dan beperkt tot het gebied buiten het blikveld van thuis. Het uiterlijk was een belangrijk middel om een nieuwe, meer volwassen en vrouwelijke identiteit te creëren en zodoende 'het meisjesachtige' achter zich te laten.

Ook kon door middel van het uiterlijk een zekere verbondenheid met elkaar uitgedrukt worden. Een vrouw vertelde dat haar vriendin altijd haar haar deed voordat ze gingen werken omdat zij het zelf nooit leuk genoeg deed. Opmaken, kleding, een bepaalde haardracht lieten zien of je 'erbij hoorde' of niet.

Een speciale en interessante rol speelde de groep Belgische werkneemsters in relatie tot de cultuur van de werkvloer van de Nederlandse fabrieksmeisjes. Ze fungeerden als een soort contrapunt. Philips trok Belgische vrouwen aan bij gebrek aan arbeidskrachten in en om Eindhoven. Dit waren vaak ook al wat oudere en getrouwde vrouwen. In België was het gebruikelijker dan in Nederland om te blijven werken na het huwelijk. De Belgische werkneemsters onderscheidden zich niet alleen van Nederlandse fabrieksmeisjes door leeftijd en huwelijk. Volgens een aantal respondenten gedroegen 'de Belzen' zich niet solidair ten opzichte van hun collega's. Met name het feit dat ze zich niet hielden aan de consensus over het werktempo en de werktijden wekte deze gevoelens. Sommige fabrieksmeisjes zetten zich dan ook af tegen deze, wat zij noemden 'Belse troela's'.

Hiermee werden zij beschouwd als de 'buitenstaanders'.²⁴ Het lijkt erop dat door het negatieve afschilderen van deze groep de onderlinge verbondenheid tussen de Nederlandse meisjes versterkt werd.

De fabrieksmeisjes konden ook qua stijl aangeven of iemand behoorde tot de groep Belgische vrouwen of een Nederlandse was.

Oh, we hoeven ze maar aan te kijken, oh daar komt weer een Belgisch meisje. Die hadden meer een kuif, meer zo omhoog gekamd der haren. Dat konde aan heel der haardracht zien. Oh dat is een Belgische of dat is een Hollandse.

De Belgische werkneemsters speelden in de ogen van een aantal fabrieksmeisjes een ondermijnende rol in de onderlinge solidariteit van de werkplekcultuur van de Nederlandse meisjes. Een deel van de Belgische vrouwen wilde naar hun zeggen zoveel mogelijk geld verdienen. Om dit te bereiken werd er doorgewerkt tijdens de pauzes. Sommigen begonnen al vóór half acht, de officiële begintijd, te werken. Doordat deze Belgische werkneemsters zo een lange werkdag maakten, hadden zij een hoger produktieniveau dan de anderen. Hierdoor werd het normale prestatieniveau keer op keer opgeschroefd. Ook kwam het voor dat de calculator, die de norm voor het eenhedensysteem moest berekenen, bij de snel werkende Belgische werkneemsters kwam te staan. Met het werktempo van de Belgische werkneemsters als uitgangspunt moesten zo ook de andere werkneemsters meer eenheden gaan produceren.

Maar die Belzen, die werkten potverdorie hard en die waren heel, heel goed gezien natuurlijk (bij de Philipsleiding). Maar dan was het een ontzettende ruzie onder mekaar, want: 'Ja jullie verpesten het voor ons'. En zo ging dat dan. (...) Nou en diegenen die dan, en dat vind ik het ergste, het maar net aankonden die waren altijd de dupe.

Eén vrouw had het naar haar zeggen heel slecht getroffen met haar Belgische collega's. Zij werkte op een afdeling temidden van een grote groep Belgische werkneemsters. Ze voelde zich buiten gesloten.

Er werkten zeg maar 40% Belgischen. En die waren zeker tien, twaalf jaar ouder als ik. Maar daar waren etters bij. Als ze de pest aan je hadden of die wou eigenlijk helemaal geen Nederlandse naast zich nou dan gingen ze in dialect Belgisch kletsen met elkaar. Ze sloten je

helemaal buiten. En heel vaak ook bijvoorbeeld na het weekend hadden die altijd bergen chocolade bij zich en dan aten ze. Ik zat dan in een rijtje met vier Belgische troela's, want zo noem ik ze nog steeds. (...) En dan aten ze niet, maar dan vraten ze die chocolade op, maar dan kreeg ik niks hoor. En dan kwam ik helemaal gefrustreerd thuis.

Door de onderlinge verschillen en geschillen tussen de Nederlandse meisjes en de Belgische werkneemsters werden de Belgischen vaak negatief afgeschilderd en gestigmatiseerd. Volgens verschillende respondenten werd er 'lacherig' gedaan over de Belgische vrouwen en werden ze beschouwd als minder slagvaardig en intelligent.

7 Seksualiteit en de betekenis van het fabrieksleven

Seksualiteit was een onderwerp dat in de taboesfeer lag. Het was niet gebruikelijk om er vrijuit over te praten. In deze sfeer van geheimzinnigheid was het ook niet vanzelfsprekend dat ouders hun dochters uitgebreid seksuele voorlichting gaven. Fabrieksmeisjes waren dan ook vaak 'geheel onwetend' wanneer zij, meestal in de leeftijd van de puberteit, in de fabriek kwamen werken. Hun seksuele identiteit was in ontwikkeling en hun bagage bestond vooral uit het traditionele beeld van het huwelijk als bestemming. Vóór het huwelijk was het niet geoorloofd om seksuele omgang te hebben. Het geëigende pad was om na een aantal jaren van vaste verkering te trouwen, te stoppen met werken en kinderen te krijgen. Deze situatie leek echter de betekenis van het seksuele eerder te activeren dan uit te bannen.

Vriendinnen wisselden op het werk ervaringen uit over vriendjes en verkering. Er werd gespeculeerd over spannende contacten met jongens in de vrije tijd of op het werk. Met een vaste vriendin op het werk deelden de meisjes intiemere gebeurtenissen, die niet bestemd waren voor de oren van iedereen. Een van onze respondenten vertelde hierover bijvoorbeeld:

Ja die (vriendin) kwam dan bij mij en die ging dan vertellen over verkering en zo weet je wel. En dan een beetje geheimpjes vertellen dat ze een vriend had en oh dat was allemaal heel braaf. Was er eens iets gebeurd: 'Oh ik denk dat ik het uitmaak'. Want dan had hij eens iets laten zien van hem wat eigenlijk niet verantwoord was. Ja tegenwoordig zien ze dat allemaal op televisie. Maar dan was ze er helemaal van ondersteboven.

Niet alle verhalen illustreren een relatieve onschuld en onnozelheid. Met name de Belgische collega's bleken meer te weten van seksualiteit.

Ja ik heb seksuele voorlichting gehad hoor, van die Belgen naast me. Tot in details! Aan elkaar. Keihard wat ze dan uitgehaald hadden in het weekend en daar zat ik naast.

Niet alleen Belgische meisjes wisten meer van seksualiteit dan velen geoorloofd achtten, ook sommige Nederlandse meisjes kenden het klappen van de zweep. Hun Belgische leeftijdgenoten werden aangespoord om de niet gemakkelijk in Nederland verkrijgbare condooms mee te nemen. Een vrouw vertelde hierover dat ze het niet eens was met haar Nederlandse collega's en het voor de Belgische meisjes opnam.

Nou condooms, dat wist je hier ook niet wat dat was. Het nette woord condoom kende ik niet. Ik kende alleen het woord kapotje en dat wist ik van die Belgische meisjes, want dat was daar veel vrijer in de handel dan hier. Want dat was gewoon niet in de handel. En je had dus meisjes, die dat wilden en dat moesten dan die Belgische meisjes meebrengen, hoewel ze dat van thuis uit ook niet gewend waren. En dat vond ik rot en dan zei ik altijd tegen die Belgische meisjes: 'Luister eens hier, als je het van jezelf uit niet wil, laat je niks opdringen door die griet van drie stoelen verder, want dat vind ik niet terecht. Als zij ze graag heeft, dan moet ze er maar aan zien te komen, maar niet via jou. Want als ze jou pakken aan de poort of hier op de afdeling dat jij die hebt, dan ga je eruit omwille van haar'.

De leiding in de fabriek was streng inzake dit soort gebeurtenissen. Seksualiteit en alles wat daarmee in verband stond, werd op de werkplek als ongewenst beschouwd. 'Onzedelijk gedrag' werd onmiddellijk aangepakt als de leiding erachter kwam. Een in die tijd populair tijdschrift als 'De lach' met foto's van half ontklede vrouwen was niet toegestaan binnen de fabriek. Ook werd streng opgetreden als meisjes lastig gevallen werden door mannelijke collega's. Wanneer het voorval als ernstig beschouwd werd, gebeurde het wel dat de desbetreffende werknemer op staande voet ontslag kreeg. Zo vertelde een vrouw dat jongens uit de glasfabriek zich hadden vergrepen aan meisjes in de kelder, waarop dezen werden ontslagen.

Deze houding van de bedrijfsleiding betekende echter niet dat seksualiteit niet speelde in de fabrieken. Respondenten vertelden uit-

eenlopende verhalen over ongewenste intimiteiten. De betreffende meisjes probeerden zelf een oplossing te vinden door de mannelijke collega's duidelijk te maken dat ze niet gediend waren van handtastelijk gedrag of seksueel getinte toespelingen. Ook werd geprobeerd strategisch die situaties waarin dit gedrag voor kon komen uit de weg te gaan bijvoorbeeld door niet te dicht langs mannelijke collega's te lopen, vóór het bureau te blijven staan van een handtastelijke chef en het kantoortje van de chef te verlaten zodra het meisje alleen met hem was. Een respondente weigerde een bevordering omdat ze wist dat ze dan moest samenwerken met een opdringerige chef. Een ander probeerde haar baas op z'n nummer te zetten door hem op een duidelijke manier te confronteren met zijn gedrag:

Een baas had ik daarvan vond ik dat hij altijd een beetje te dicht bij me kwam hangen. Het was toch geen kwaaien man, maar ik kon het niet goed velen. Als hij bijvoorbeeld op de afdeling kwam, dan kwam hij altijd zo met zijn hand langs mijn rug. Dan rilde ik helemaal. Dat wilde ik niet. En ik vond zelf dat ik geen aanleiding gaf dat hij dat moest doen. (...) Dan zat je helemaal alleen aan zo'n tafel. En toen kwam hij er weer aan. Nou en ik begon al eigenlijk te bibberen. Maar dat liet ik niet merken. En toen kwam die hand er weer aan. En toen heb ik keihard met mijn rug tegen die stoel aangedrukt. Nou zo hard dat ik denk dat zijn vingers blauw hebben gezien. Hij heeft het nooit meer gedaan.

Het werken op een afdeling waar ook mannelijke collega's aanwezig waren was in het begin voor veel meisjes erg wennen. De dubbelzinnige opmerkingen en seksueel geladen grapjes brachten vooral de nieuwkomers in verwarring. Ze werden ertoe genoodzaakt zich weerbaar op te stellen. Vooral in het begin was dit erg moeilijk, zoals ook blijkt uit het volgende voorval:

Ik was nog nooit ergens geweest. Ik had al wel zo lang een vriendje, maar ik was nog nooit tussen mannen geweest eigenlijk. (...) En toen heb ik wel, ja dat vond ik vreemd, leerzaam dat weet ik eigenlijk niet hoe ik dat moet noemen. Maar dat mannen wat tegen je zeggen en de eerste dag ik vergeet het van mijn leven niet al word ik honderd jaar. De eerste dag dat ik er was had ik een rood truitje aan, een wollen truitje. Nou dat had ik nooit moeten doen want dat was veel te warm. Bij Philips is het gewoon overall warm. Ja dat brengt het werk mee. En toen kreeg ik dus twee nieuwe schorten met lange mouwen en hoog-

gesloten, alles dicht. En dat rooie truitje was afgegeven dus ik had hier helemaal rood, een kring en dat had ik zelf niet gezien. En in de groep had ook niemand er niks van gezegd. Maar toen moest ik naar de w.c. En toen riep ene zo'n vent tegen die andere: 'Ach kijk hier dan dat meisje wordt ongesteld onder haar armen'.

Opvallend waren uitspraken van respondenten als 'op die afdeling met mannen werd ik door de wol geverfd', dit naar aanleiding van dubbelzinnige opmerkingen. Ondanks dat de meeste vrouwen benadrukten dat ze in die tijd nog 'zo groen als gras' waren, ontwikkelden ze meestal weerbaarheid en zelfbewustzijn, nodig om van zich af te kunnen bijten.

Ja, ik zat eerst op een afdeling met allemaal meisjes. En toen kwam ik op een afdeling met allemaal mannen. Dat was in het begin heel erg wennen. Want je wordt er heel erg doorgehaald. (...) Maar ja, ik had mijn woordje wel klaar dus dat duurde niet zo lang.

Maar de seksualiteit speelde op de werkplek niet alleen als iets dat door jongens en mannen werd opgedrongen. De meisjes zelf waren er, vooral in gesprekken met elkaar, ook mee bezig. Verschillende respondenten vertelden over de verhalen rond seks die de ronde deden. Vriendinnen op het werk waren voor veel fabrieksmeisjes niet alleen de steunpilaren bij het uitgaan en het leggen van contacten met de andere sekse, maar ze vormden ook oriëntatiepunten bij de ontwikkeling van een eigen seksuele identiteit. De ouderen en meer ervarenen stelden de norm en aan elkaar maten de meisjes af wat wel en niet kon. Vaak gebeurde dit ook door anderen als negatief voorbeeld te nemen: die anderen, bijvoorbeeld Belgische meisjes of fabrieksmeisjes van een ander bedrijf, waren dan 'de fabrieksmeiden', 'van minder allooi' of 'jongensgek'. Een respondente meldt hierover:

Nou ze zeiden vroeger: 'Dat is maar een hollewaai; dat is er een die het allemaal niet zo nauw neemt'.

Wat hun uiteindelijke seksuele praktijken betreft vertellen de meeste respondenten dat je als net meisje niet verder ging dan het eerste oppervlakkige contact:

(...) dat was toen niet dat je dat deed in je verkeringstijd. Je had wel lichamelijk contact maar niet eh... Mijn God ik had er niet aan moeten

denken dat ik thuis was gekomen. (...) ik zou niet gedurfd hebben voordat ik trouwde.

Maar niet iedereen hield zich aan het verbod op voorechtelijke seks. Zo vertelt iemand:

Ja natuurlijk, toen hebben we ook seks bedreven. Toen hadden we heel wat schrik. Ja, ge leefde altijd met angst van maand tot maand, leefde altijd met angst.

Als het bij gebrek aan voorbehoedmiddelen mis ging, 'aangebrand' heette buitenechtelijke zwangerschap in de volksmond, dan werd er veelal getrouwd. Volgens verschillende respondenten kwam dit toch nogal eens voor.

Na de oorlog werd onder andere ook in het vormingswerk begonnen met seksuele voorlichting aan fabrieksmeisjes. Aan de ene kant stond hierin nog steeds de moraal van reinheid tot het huwelijk centraal, anderzijds werd er ook wel over anti-conceptie gepraat. En dat leverde dan de merkwaardige mengeling op van enerzijds de ruimte nemen voor seks voor het huwelijk en anderzijds het idee hebben dat dat eigenlijk niet mag. De volgende uitspraak van een van onze respondenten illustreert dit:

Nou en ik vind dat ik daarvoor mezelf op de borst kan kloppen, nou 't is gewoon eh, ik heb geluk gehad, maar mij is het nooit gebeurd, als tot twee, drie maanden voor we trouwden, op vakantie zijn geweest, dan was het de eerste keer. En toen wist ik ook zeker, nou trouw ik met 'm. Nou eh, ja nou, was ik toch ergens nog in de fout hè, want 't mocht dus niet.

Samenvattend kunnen we stellen dat de rol die de werkplek speelde bij de confrontatie met seksualiteit en de ontwikkeling van een seksuele identiteit niet onderschat moet worden. Meisjes werden voor de tegenspraak gesteld van regelmatige verwijzingen naar seksualiteit en het verbod op effectuering daarvan voordat zij de fabriek verlaten zouden hebben om te trouwen. Meisjes werden geacht hun 'reinheid' intact te houden, maar tegelijk ondergingen ze door elkaar en door de mannen in de werkomgeving het verleidelijke en het onvermijdelijke van seksuele spanning. De werkvloercultuur bood de mogelijkheid om een houding te bepalen tegenover het regime van dominerende normen en gedragsvoorschriften. Zij verschaftte die

mogelijkheid in een omgeving met leeftijdgenoten van dezelfde sekse en buiten het gezichtsveld van thuis. Gevolg daarvan was dat sommige meisjes de traditionele codes van vrouwelijkheid op het punt van seksualiteit, die vooral bestonden uit bewaken en afzien tot het huwelijk, gingen vervangen door nieuwe opties.

8 Slot

Het geheel overziend komen we tot de slotsom dat de cultuur op de werkvloer voor meisjes in de electrotechnische industrie een bron was van kennis en ervaringen in kwesties als de omgang met de andere sekse en seksualiteit in het algemeen. Zij vormde een vertrekpunt voor experimenten op het gebied van vrouwelijkheid en het aftasten van de grenzen van (geoorloofde) seksualiteit. De vrouwelijke collega's fungeerden als identificatiebron, dan wel als spiegel voor mogelijk gewenst of ongewenst (vrouwelijk) gedrag.

Daarnaast was de werkvloercultuur een collectief antwoord op de dagelijkse machtsuitoefening. Zij verschaftte steun door onderlinge solidariteit. De werkorganisatie en de daarmee gepaard gaande dwang werden leefbaar gemaakt door een aantal manoeuvres, waarbij de aanwezigheid van leeftijd- en seksegenoten cruciaal was. Contacten met vriendinnen en andere meisjes op de werkvloer vormden een soort buffer tegen vervelende kanten van het werk. De vriendinnen op de werkvloer speelden een betekenisvolle rol bij de problemen van de overgang naar de volwassen vrouwelijke status. In de dagelijkse omgang en in allerlei stijlvormen kreeg immers een collectieve vrouwelijke identiteit vorm. Niet iedereen kon zich daarin onmiddellijk vinden, maar het was wel het uitgangspunt voor het uitzetten van de bakens, zowel uiterlijk als innerlijk, van een eigen identiteit.

Leggen we onze bevindingen naast de elementen die Willis als doorslaggevend schetste voor de constructie van mannelijkheid in en door de werkvloercultuur van arbeiders in de industrie, dan valt vooral op dat er, vergeleken met onze analyses van de fabrieksmeisjescultuur, zoveel meer betekenis door de mannen ontleend wordt aan de karakter van het werk. De ruigheid, hardheid en de zwaarte van het werk en het vakmanschap waren voor arbeiders veelbetekend in het kader van hun mannelijkheid. Wij kwamen echter bij onze fabrieksmeisjes geen verwijzingen tegen die duiden op het ont-

lenen van een vrouwelijke identiteit aan specifieke kanten van het werk dat men deed. De voor vrouwen in de electrotechnische industrie meestal zo relevant geachte vingervlugheid en precisie werden door onze respondenten nooit genoemd in relatie tot een vrouwelijke identiteit. De meisjes zelf ontleenden hun betekenissen en vormgevingen van het vrouwelijke meer aan elkaar dan aan het werk.

Noten

Blok 1978, pp. 68-74.

- 1 In 1938 werd het aantal gehuwde vrouwen in het bedrijfsleven geschat op 12.000 en dat was 1,2% van het totaal aantal in loondienst werkzame arbeid(st)ers. Zie: Schoot Uiterkamp 1978, p. 192.
- 2 Blok 1978, p. 75.
- 3 Uit cijfers van het CBS blijkt dat in 1930 van de 121.184 arbeidsters die in totaal in de nijverheid werkten er 18.469 in de voedingsmiddelen-, dranken- en tabaksnijverheid, 24.292 in de textielnijverheid en 50.560 in de schoen-, kleding- en andere textielwarennijverheid werkten. Zie: CBS 1966, p. 21.
- 4 CBS 1966, p. 21. De categorie vrouwelijke arbeiders in de electrotechnische industrie steeg van 4.081 in 1920 naar respectievelijk 7.333 in 1930, 6.208 in 1947 en 16.155 in 1960.
- 5 De interviews werden uitgevoerd door Aty Pilon en vier doctoraalstudenten (Mandy Akkersdijk, Hans Dijk, Wendy Janssen en Barbara de Roos). Dit oral history project maakt deel uit van een breder onderzoek naar de geschiedenis van opvoedkundige zorg voor meisjes in fabrieken in Nederland in de periode 1900-1960. Het oral history project werd financieel ondersteund door subsidies van de Stimuleringsgroep Emancipatie Onderzoek van de Directie Coördinatie Emancipatiebeleid/Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en de NV Philips.
- 6 Bijvoorbeeld Tessa de Loo's verhaal 'De meisjes van de suikerwerkfabriek' (Amsterdam 1984), het televisiespel 'Breekbaar' van D. Walda onder regie van J. Keja, uitgezonden door de KRO mei 1987 en de Engelse televisieserie 'Making out', een 'comedy' in acht delen over de vrouwelijke werknemers van de firma 'Lyne Electronics', recentelijk door de BBC uitgezonden.
- 7 Zie voor analyses hiervan, toegespitst op de jaren '40-'60: Van Drenth 1985 en 1987.
- 8 Zie Henkes en Oosterhof 1985, pp. 16-18.
- 9 Bronnenboek 1953, p. 21.
- 10 Willis 1980, p. 188.
- 11 Willis 1981.
- 12 Pollert 1981.
- 13 Idem, p. 149.

- 15 Idem, respectievelijk p. 151 en p. 157.
- 16 Inspiratiebron bij deze zienswijze is Klaver & Onstenk, 1985. Zij stellen voor het alledaagse leven niet louter te bezien onder de tegenstelling onderdrukking en verzet, maar zichtbaar te maken hoe mensen omgaan met macht en als het ware gebruik maken van de door de machtsverhoudingen gedefinieerde en georganiseerde sociale ruimte. Zie ook De Swaan 1972, pp. 138-140, die stelt dat vrouwen in de fabriek als de meest volgzamen en plooi-baren hun eigen 'verzetsmomenten' hebben. Hij zet dit begrip tussen aanhalingstekens, omdat de voorbeelden die hij vervolgens geeft duidelijk maken hoe de arbeidsters eerder invullingen en definities geven van de bestaande situatie en ontsnappingsroutes creëren dan dat ze een effectieve strijd aanbinden.
- 17 Lenz 1986, p. 56.
- 18 Gittins 1982.
- 19 Lenz; a.w. p. 77.
- 20 Peiss 1983, p. 81: '... there existed a subculture of working women who bought into the system of treating and sexual exchange, by trading sexual favors of varying degrees for gifts, treats, and a good time. These women were known in underworld slang as "charity girls", a term that differentiated them from prostitutes.' De werking hiervan was zodanig dat er mogelijkheden geschapen werden voor brede groepen werkende meisjes om een seksuele praktijk te ontwikkelen met een vaste vriend, die op een andere wijze gezien kon worden dan in de traditionele kaders van de definiëring van de vrouwelijke seksualiteit: óf als maagd, óf als hoer.
- 21 Vanaf 1919 mochten jongeren pas op hun 14e jaar in loondienst komen. In 1955 werd de benedengrens voor arbeidsparticipatie alleen voor meisjes opgetrokken naar 15 jaar. Verder werd de leerplicht in 1942 opgetrokken naar acht jaar (vanaf het zevende levensjaar). In de wederopbouwfase echter (1947-1949) schortte men de acht jaar weer tijdelijk op tot zeven jaar. In 1950 werd het definitief acht jaar. In het algemeen kan gesteld worden dat fabrieksmeisjes in de periode 1940-1960 tot hun 14e jaar leerplichtig waren.
- 22 Bij oral history hebben we onvermijdelijk te doen met herinneringen van mensen. Die herinneringen zijn gefilterd en gestructureerd door het tijdsverloop. Daarmee moet in onderzoek rekening worden gehouden. Zo hebben we ons de vraag gesteld of we niet een fikse portie nostalgie moesten verdisconteren in onze analyse van het leven van de fabrieksmeisjes van toen. Het materiaal bood ons echter vele mogelijkheden voor deze analyse van de cultuur van de werkvloer. Het leek ons belangrijk dit niet te laten verdwijnen achter het vertekeningargument en het serieus te nemen. We zouden geen goede reden weten, zoals bijvoorbeeld Leydesdorff (1987, pp. 21-58) die te berde brengt naar aanleiding van haar oral history-materiaal over joodse mensen, om de negatieve kanten, die er ook zijn, meer tot waarheid te verklaren dan de positieve en creatieve aspecten van de cultuur van de werkplek.
- 23 Zie ook Akkersdijk 1988, een doctoraalscriptie gebaseerd op het interview-

- materiaal uit dit onderzoek.
- 24 Zie voor mechanismen als deze: Elias en Scotson 1976 (oorspr. 1965).

Literatuur

- Akkersdijk, Mandy, *Fabrieksmeisjes en hun vriendinnen. Onderzoek naar de vorm en betekenis van vriendschappen van fabrieksmeisjes werkzaam bij Philips-Eindhoven in de periode 1945-1960*. Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Leiden, 1988
- Blok, E., *Loonarbeid van vrouwen in Nederland 1945-1955*. Nijmegen, 1978
- Bronnenboek. Bevattende gegevens ten grondslag liggende aan rapport maatschappelijke verwildering der jeugd*. In opdracht van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen samengesteld. 's Gravenhage, 1953
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *13e Algemene volkstelling 31 mei 1960. Deel 10. Beroepsbevolking C. Vergelijking van de uitkomsten van de beroepstellingen 1849-1960*. Hilversum, 1966
- Drenth, A. van, Het massa-meisje. *Comenius*, 17 (lente 1985), pp. 3-30
- Drenth, A. van, Over fabrieksmeisjes. Seksespecifieke beeldvorming in het massa-jeugdonderzoek. In: Meijers, F. en M. du Bois-Reymond, *Op zoek naar een moderne pedagogische norm. Beeldvorming over de jeugd in de jaren vijftig: het massa-jeugdonderzoek (1948-1952)*. Amersfoort/Leuven, 1987, pp. 172-187
- Elias, N. & J. Scotson, *De gevestigden en de buitenstaanders. Een studie naar de machtsverhoudingen en de spanningen tussen twee arbeidersbuurten*. Utrecht/Antwerpen, 1976. (Oorspr.: *The Established and the Outsiders*. London, 1965)
- Gittins, D., *Fair sex; family size and structure 1900-1939*. London, 1982
- Henkes, B. & H. Oosterhof, *Kaatje ben je boven? Leven en werken van Nederlandse dienstbodes 1900-1940*. Nijmegen, 1985
- Klaver, I. & J. Onstenk, De jacht op het dagelijks leven. *Krisis* 21, 5 (december 1985), 4, pp. 41-59
- Lenz, B., *Wat kwam dat kwam. Vrouwen uit Roermond en omgeving over werk, seksualiteit en geboortebeperving: 1945-1965*. Doctoraalscriptie Economische en Sociale Geschiedenis, Nijmegen, 1986
- Lenz, B., 'Dat waren niet allemaal heiligen'. Werkervaringen en seksuele voorlichting in Roermond 1945-1965. In: *Sophie en Co.*, Publikatiereeks Vrouwenstudies Nijmegen, 2/87, pp. 17-27
- Leydesdorff, S., *Wij hebben als mens geleefd. Het Joodse proletariaat van Amsterdam 1900-1940*. Amsterdam, 1987
- Peiss, K., 'Charity girls' and city pleasures: historical notes on working-class sexuality 1880-1920. In: Snitow, A., C. Stansell &

- S. Thompson, *Powers of desire. The politics of sexuality*. New York, 1983, pp. 74-87
- Pollert, A., *Girls, Wives, Factory Lives*. London, 1981
- Schoot Uiterkamp, A., Terug naar het paradijs? Akties tegen de beperking van vrouwenarbeid in de jaren dertig. In: *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*. Nijmegen, 1978
- Swaan, A. de, *Een boterham met tevredenheid. Gesprekken met arbeiders*. Amsterdam, 1972
- Willis, P., Shop floor culture, masculinity and the wage form. In: Clarke, J., C. Critcher & R. Johnson (eds.), *Working Class Culture. Studie in history and theory*. London/Birmingham, 1980 (2e dr., oorspr. 1979), pp. 185-198
- Willis, P., *Learning to Labour. How working class kids get working class jobs*. Hampshire, 1981 (oorspr. 1977)